

پژوهشنامه خراسان بزرگ

شماره ۴۲ بهار ۱۴۰۰

No.42 Spring 2021

۱-۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۱/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۹/۱۲

گونه شناسی تزیینات مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر در شهر مشهد

➤ **علیرضا شیخی:** استادیار، گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر تهران، ایران

Abstract

Mashhad has been of great importance as the religious center of Iran since the Safavid period. The expansion of religious science, along with government goals, led to the construction of many schools in the Safavid period. The schools of Kheirat Khan and Mirza Ja'far in Mashhad, which are somewhat spared from the disaster, have significant decorations that can be seen on its walls. These arts are mainly in the tilework. The purpose of this study was to investigate the decorations of the schools of Kheirat Khan and Mirza Ja'far, including their inscriptions and plant ornaments. The main question is what is the plant decoration of the schools of Kheirat Khan and Mirza Ja'far? and what is the content of the inscriptions and their associated contents? The research method is descriptive-analytical and the data collection is library-centered especially based on photography and field study. The findings showed that the decorations of the schools of Kheirat Khan and Mirza Jafar belong to the historical periods of the Safavid, Qajar, Pahlavi and Islamic Revolution. Decoration techniques include tilework on the porches and walls, as well as plastering, painting, Moqarnas and Carbandi. The scientific principles of contemporary epistemology have not been regarded and much has been rebuilt. The decorations are mostly Khataii and Arabesque; however, the geometric decorations are done on the entrance porch of the Khairat Khan school. Calligraphic inscriptions are used: Sols, the Kufi flower and the content of the inscriptions can be grouped into eight groups: construction and historical, people's names, Quranic verses, wise advice on science, the name of Imams, the names of God, martyrdom and revolutionary slogan.

Keywords: Mashhad, Kheirat Khan School, Mirza Jafar School, Decorations, Inscriptions

چکیده

مشهد از دوره صفویه تاکنون، به‌عنوان مرکز مذهبی ایران اهمیت ویژه داشته است. گسترش علوم دینی، هم‌راستا با اهداف حکومتی، منجر به ساخت مدارس فراوانی در دوره صفوی گردید. مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر در مشهد که تا اندازه‌ای از حوادث در امان مانده، تزیینات قابل‌توجه‌ای از زمان ساخت تاکنون را بر جداره‌های خود به یادگار دارد. هدف این پژوهش، بررسی تزیینات مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر شامل کتیبه‌ها و تزیینات گیاهی آن‌ها می‌باشد. پرسش اصلی بر این محور قرار دارد که تزیینات گیاهی مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر چیست و کتیبه‌ها و محتوای نقش‌بسته بر آن‌ها دارای چه درون‌مایه حدیثی و قرآنی است؟ روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و به‌ویژه بر عکاسی میدانی استوار است. یافته‌ها نشان می‌دهند تزیینات مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر مربوط به ادوار تاریخی صفوی، قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی است. تکنیک تزیینات، کاشی‌کاری بر سردرها، ایوان و جداره‌ها، همچنین گچ‌بری، نقاشی، مقرنس و کاربرندی است. اصول علمی در انجام کارهای مرمتی دوره معاصر رعایت نشده و بیشتر بازسازی صورت گرفته است. تزیینات، بیشتر ختایی و اسلیمی است و درعین‌حال تزیینات هندسی بر سردر ورودی مدرسه خیرات‌خان خودنمایی می‌کند. خطوط مورد استفاده ثلث، کوفی‌گلدار و بنایی است و محتوای کتیبه‌ها را می‌توان در هشت گروه احداثی و تاریخی، نام افراد، آیات قرآنی، پند حکیمانانه در باب علم، نام امامان، اسماء‌الحسنی، شهادتین و شعار انقلابی دسته‌بندی نمود.

واژگان کلیدی: مشهد، مدرسه خیرات‌خان، مدرسه میرزا جعفر، تزیینات، کتیبه

*نویسنده مسئول مکاتبات (09155238016) (a.sheikhi@art.ac.ir)

مقدمه

مدارس در ایران دوره اسلامی، بنا به تعالیم و توصیه دینی از جایگاهی ویژه برخوردار بوده است. توسعه و گسترش مدارس پس از عصر سلجوقی و تیموری در دوره صفوی رونق بسزایی یافت و در این راستا، اهداف ایدئولوژیکی در دوره حکومت صفوی نقش مهمی داشت. مشهد در عصر صفوی، با حمایت دربار همراه شد «در حقیقت نیمه دوم سده یازدهم هجری را می‌توان نقطه عطف مدارس شهر مشهد از نظر فزونی دانشمندان و رشد و توسعه علوم دانست به طوری که مدارس این شهر همانند مدارس اصفهان و نجف در ردیف مهم‌ترین حوزه‌های مدارس دینی قرار گرفت» (خامنه‌ای، ۱۳۶۵: ۱۴). در عصر صفوی ده مدرسه شامل خیرات‌خان، میرزا جعفر، عباسقلی‌خان، حاج حسن، پایین‌پا، نواب، باقریه، فاضل‌خان، ابدال‌خان و ملاتاج ساخته شد (پسندیده و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۶-۵۵). در اثر خیابان‌کشی اطراف حرم در ۱۳۰۷ ش و بار دوم در ۱۳۵۴ ش و بعد از انقلاب، عداد قابل توجهی از این مدارس تخریب و یا بازسازی غیرعلمی شد (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۱۲۷). آنچه در حال حاضر از این مدارس در مجموعه حرم قرار دارد، مدرسه خیرات‌خان و میرزا جعفر است که دارای تزیینات قابل توجهی می‌باشند. این تزیینات شامل کتیبه‌ها و نقوش گیاهی و با تکنیک‌های کاشی‌کاری، نقاشی، گچ‌بری و آجرکاری اجرا شده است. هدف این پژوهش، مطالعه و دسته‌بندی تزیینات دو مدرسه مذکور است و سوال بر این محور قرار دارد که کتیبه‌های به‌کاررفته در مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر دارای محتوایی و تزییناتی این دو مدرسه چیست؟ از آنجا که تحقیقی به‌صورت ویژه به این مهم نپرداخته است و از جانبی دیگر عدم اطلاع از گونه‌های تزیینات دو مدرسه، ضرورت دارد موضوع تزیین در دو مدرسه، مورد تحلیل و مطالعه قرار گیرد.

پیشینه پژوهش

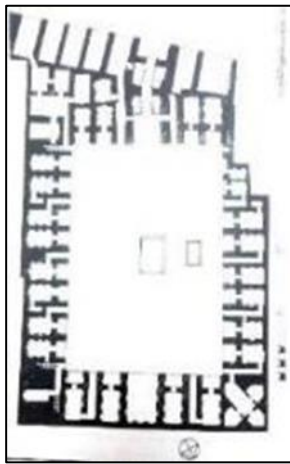
در ارتباط با مدارس تاریخی و به‌ویژه مدارس مشهد پژوهشگران از سه حوزه به موضوع نگریسته‌اند. دسته اول به کارکرد مدارس و نحوه تکمیل روند بهره‌گیری از این مکان در ادوار تاریخی اشاره داشته و این موضوع را در عصر صفوی بحث می‌کنند که می‌توان به حسین سلطانزاده در کتاب *فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران* و رابرت هیلنبراند

در کتاب *تاریخ ایران دوره صفویان* اشاره کرد. دسته دوم به جایگاه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مدارس در ایران پرداخته‌اند، همچون حسین سلطانزاده در کتاب *تاریخ مدارس ایران (از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون)*. دسته سوم منابعی هستند که مدارس خیرات‌خان و میرزا جعفر را بیشتر از منظر معماری مورد مطالعه قرار داده‌اند. امیر سمیعی و همکاران در مقاله *بررسی تطبیقی سیر تحول ساختار و نقش‌مایه‌های مدارس دوره تیموری و صفوی شهر مشهد* به وجود تمایز مدارس این دو دوره از لحاظ ویژگی‌های مفهومی و عملکردی معماری و نیز وجوه اشتراک آن‌ها با دیدگاه غالب از منظر معماری پرداخته‌اند. در مقاله‌ای در دایره المعارف آستان قدس رضوی با عنوان *سیر تحولات تاریخی مدارس این دو بنا* مورد مطالعه کلی قرار گرفته است. همچنین محمد خزایی در مقاله *ساختار و نقش‌مایه‌های مدارس دوره تیموری در خطه خراسان* به اشتراکاتی چون چهار ایوانه بودن، شکل صحن، حجره‌ها و نیز روند رو به جلو تزیینات مدارس به‌ویژه در چهار مدرسه بالاسر، پریزاد، دودر و غیاثیه را مطالعه و احمد ماهوان در کتاب *تاریخ مشهدالرضا* به توصیف مختصری از دو مدرسه بسنده کرده است. کاظم ملازاده در کتاب *دایره المعارف بناهای تاریخی ایران؛ مدارس و بناهای مذهبی* به توصیف کاملی از معماری دو مدرسه خیرات‌خان و میرزا جعفر اهتمام داشته و محمود پسندیده در مقاله *مدارس علوم دینی مشهد در دوره تیموری و صفوی* نگاهی گذرا به ابعاد معماری و کلیتی از آن را بیان می‌نماید. این نویسنده همچنین در مقاله *گزارشی فشرده از مدرسه علمیه خیرات‌خان شیوه مدرسه‌سازی و ویژگی‌های کلی معماری آن را بیان می‌کند*. علی اصغر مقری در کتاب *بناهای تاریخی مشهد* به توصیفی مختصر از معماری این دو مدرسه بسنده کرده است. آنچه در تحقیقات انجام‌شده و به‌صورت جدی مدنظر قرار نگرفته است توصیف و تحلیل محتوایی تزیینات بنای دو مدرسه شامل کتیبه‌ها و تزیینات از عصر صفوی تاکنون است.

روش پژوهش

نوع تحقیق کیفی بوده و روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی می‌باشد. جمع‌آوری مطالب به‌صورت کتابخانه‌ای و به‌ویژه بر یافته‌های میدانی و عکاسی از آثار، استوار است. بر این

و مقابل صحن نو قرار دارد. در دوره شاه‌عباس دوم (۱۰۵۷-۱۰۵۲ق) در سال ۱۰۵۷ق به اتمام رسید. بانی بنا «از صاحب‌منصبان دولت قطب شاهیان حیدرآباد هندوستان» بوده است (عالم زاده، ۱۳۹۳: ۲۱۸) مدرسه دارای نقشه مستطیلی شکل و طرح دو ایوانی در دو طبقه به شیوه اصفهانی است؛ شامل تأسیسات ورودی، صحن، ایوان‌ها و حجره‌ها همراه با تزیینات کاشی‌کاری، مقرنس‌کاری، گچ‌بری و کتیبه (ملازاده، ۱۳۸۱: ۹۶) (تصویر ۱). محور پلان مدرسه شمالی جنوبی و در جهت قبله قرار گرفته است.

تصویر ۱: پلان مدرسه خیرات خان (پسندیده، ۱۳۸۵: ۱۴۳)

تزیینات بیرونی مدرسه خیرات خان

مدرسه دو ورودی دارد. در اصلی مربوط به عصر صفوی که در جبهه جنوبی بنا تعبیه شده و دیگری، دوران اخیر در کنج شمال شرقی مدرسه تعبیه شده است. ورودی جنوبی، ایوانی است با طاق جناغی و دارای کتیبه (جدول ۱). جبهه جنوبی، دو طبقه بوده و تزیینات منحصر است به مقرنس‌کاری و کاشی‌کاری در لچکی قوس‌های جناغی ایوان و پنجره‌ها. نقوش کاشی‌کاری در این جبهه شامل کاشی‌های صابونگی گل‌انداز (نقش مورد) در لچکی ایوان و گره‌های هندسی ده تندی، هشت و ستاره با رنگ‌های اکر، آبی لاجورد، آبی، فیروزه‌ای، قهوه‌ای و مشکی هستند (تصویر ۲).

اساس، پس از توصیف مختصری از معماری دو مدرسه به معرفی تزیینات، دسته‌بندی و گونه‌شناسی آن‌ها پرداخته و در نهایت تزیینات به لحاظ مفهوم، کارکرد و محتوا مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته شده است.

مدارس مشهد

در عصر صفوی تعداد ده مدرسه در مشهد ساخته شد. در عصر قاجار و به‌ویژه پهلوی به علت عدم پیگیری در معرض ویرانی قرار گرفتند. در تأیید، می‌توان گزارش‌های فریزر جهانگرد انگلیسی را شاهد قرار داد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۳۱۶). اختصاص موقوفات متعدد به مدارس و حقوق مکفی طلاب و به‌ویژه توجه شاهان صفوی، مهاجرت بسیاری از علما به مشهد را در پی داشت (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۷). اعتمادالسلطنه معتقد بوده است «بعد از اصفهان، رونق و شکوه مدارس در مشهد متمرکز است» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۵۴۳). مدارس به لحاظ کاربردی در دو گروه قابل‌تقسیم‌اند. مسجد-مدرسه‌ها که کاربرد عبادی آن‌ها کمابیش به اندازه کارکرد آموزشی و در مواردی بیش از آن اهمیت داشت و دوم؛ مدرسی که کارکرد آموزشی، یگانه کارکرد آن‌ها بوده است (سلطانزاده، ۱۳۹۰: ۴۳-۴۰). «معماران عصر صفوی به مفهوم مدرسه نزدیک‌تر شدند و مدارس به صورت بناهای محلی و بومی در آمد» (هیلنبراند، ۱۳۸۰: ۴۷۸). آنچه در مورد مدارس میرزا جعفر و خیرات‌خان به عیان مصداق دارد.

مدرسه خیرات خان

مدرسه خیرات‌خان همراه با مدرسه میرزا جعفر در اواخر ۱۳۵۸ش تخریب و دوباره تجدید بنا شد و از سال ۱۳۶۳ش به دانشگاه علوم رضوی تغییر نام داد (عطاردی، ۱۳۷۶: ۶۵۰). این مدرسه در ۱۳۱۸/۱۱/۲۰ به شماره ۳۳۳ در فهرست بناهای تاریخی به ثبت رسیده (سمیعی و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۶) و در حاشیه شمالی بست پایین خیابان

تصویر ۲: نمای جنوبی مدرسه (مأخذ: نگارنده)

حاشیه باریک قاب مستطیل محیط بر ایوانچه‌ها و لچکی
 طاق‌های جناغی، نقش طبل و شمسه و بازبندی به صورت
 یکی در میان، دارد. گل‌انداز لچکی ایوان اصلی به رنگ‌های
 فیروزه‌ای، آکر، فیروزه‌ای و سیاه و سفید بوده که با حاشیه
 ظریفی از آجرهای تزیینی قالبی (لوزی) خودنمایی می‌کند
 (تصویر ۲).

تصویر ۳: تزیین کاشی با طرح هندسی شمسه و طبل و بازبندی در لچکی نمای جنوبی مدرسه (همان)
 سه ردیف ساده کاشی (سیاه- مربع‌هایی با رنگ لچکی‌ها- سیاه) قرنیز ایوان و مابقی قسمت‌ها آجر رگ‌چین ساده است.

جدول ۱: کتیبه‌های بیرونی مدرسه خیرات‌خان (مأخذ: نگارنده)

محل کتیبه	متن	موضوع	خط	رنگ	تاریخ	تصویر
۱	زیر طاق. کتیبه اصلی ایوان	تاریخی و احدائی	ثلث- ۴ کرسی	آکر بر زمینه لاجوردی	۱۰۵۷ هجری	۱
۲	پیشانی در ورودی	قرآنی و احدائی	ریحان	-	-	در حال حاضر وجود ندارد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۲۶۰)
۳	زیر در	دعایی	-	-	-	در حال حاضر وجود ندارد
۴	پیشانی ایوانی جنوبی	قرآنی-دعایی و تاریخی	ثلث	سفید	۱۳۲۵	۲
۵	بخش شمالی جبهه شرقی	پند حکیمانه	ثلث و همین متن به با خط کوفی گلداز	سفید بر زمینه لاجوردی	جمهوری اسلامی	۳
۶	حاشیه سردر جبهه شمالی	اهمیت آموختن علم و معرفت	ثلث و همین متن با خط کوفی	سفید بر زمینه لاجوردی	جمهوری اسلامی	۴

تصاویر ۱ و ۲ و ۳ و ۴: مربوط به جدول ۱ (مأخذ نگارنده)

عموم طلاب امید است از طبقات بعد تعمیرات مقدم وظیفه بدارند که باعث توفیقات و تأییدات طلاب فطالیه لهم بشودان الله لا یطیع اجر من احسن عمل و كان ذالک بتاريخ غره شهر شعبان المعظم ۱۳۲۵

۵. يَا كَمِيلُ، الْعِلْمُ خَيْرٌ مِنَ الْمَالِ: الْعِلْمُ يَحْرُسُكَ وَأَنْتَ تَحْرُسُ الْمَالَ، وَالْمَالُ تَنْقُصُهُ النَّقْفَةُ، وَالْعِلْمُ يَرْكُو عَلَى الْأَنْفَاقِ، وَصَنِيعُ الْمَالِ يَرْوُلُ بِرِوَالِهَا كَمَيْلُ بْنُ زِيَادٍ، مَعْرِفَةُ الْعِلْمِ دِينٌ يُدَانُ بِهِ، بِهِ يَكْسِبُ الْأَنْسَانُ الطَّاعَةَ فِي حَيَاتِهِ، وَجَمِيلُ الْأُحْدُوثَةِ بَعْدَ وَفَاتِهِ، وَالْعِلْمُ حَاكِمٌ، وَالْمَالُ مَحْكُومٌ عَلَيْهِ

۶. قال الامام الصادق: تَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ فَإِنَّ مَنْ لَمْ يَتَفَقَّهُ مِنْكُمْ فِي الدِّينِ فَهُوَ أَعْرَابِيٌّ وَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ فِي كِتَابِهِ لِيَفْقَهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لِمَجْلِسٍ أَجْلَسَهُ إِلَى مَنْ أُتِيَ بِهِ أَوْثَقُ فِي نَفْسِي مِنْ عَمَلِ سَنَةِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

۱. بسم الله الرحمن الرحيم لقد تم بناء هذه المدرسة المباركة بخيراته في أيام دولت السلطان الاعظم والخاقان الاكرم مولى ملوك العرب والعجم السلطان بن السلطان بن السلطان الخاقان بن الخاقان بن الخاقان ابى المظفر شاه عباس الثانى الصفوى الموسوى الحسينى بهادرخان خلد الله ملكه و سلطانه و افاض عن العالمين احسانه و قد وفق لبنائه فى حال حياته و بعد وفاته المرحوم المغفور خيرات خان تعمد الله بالغفران فى سنه سبع و خمسين و الف

۲. و قد كان اتمامها بسعى اقل العباد و احوجهم الى رحمه ربه الفتى محمد بن فتح الله الموسوى الحسينى الكاظمى، عفى عنها

۳. بلعنت خداوند و رسول و ائمه هدى گرفتار شود هر که حجره بعلت فروش و غيره خريد و فروش نمايد.

۴. نصر من الله و فتح قريب (نصر آيه ۱) لمثل هذا فليعمل العاملون (الصافات آيه ۶۱) تمام شد تعمير كاشى باهتمام

تصاویر ۴ و ۵: نمای پنجرها و سردر ورودی بخش میانی در جبهه شرقی. مدرسه خیرات خان (همان)

۴. بخش شمال شرقی با پنجره‌های عریض‌تری خودنمایی می‌کند. لچکی طاق جناقی تا پایین پنجره با یک نوار، امتداد یافته و به نقش اسلیمی لاجورد بر زمینه فیروزه آراسته شده است (تصویر ۵). بخشی از این قسمت به انتشارات دانشگاه علوم رضوی اختصاص یافته و کتیبه ایوان به خط

نمای شرقی، شبه ایوان و دوطبقه است. دو طرف آن پنجره-های جناغی با نقوش اسلیمی و ختایی به رنگ‌های سفید فیروزه‌ای، آکر و قهوه‌ای بر زمینه لاجوردی مزین است. لچکی ورودی، بند اسلیمی و ختایی دارد. دور نغول ایوان را حاشیه ظریف اسلیمی مشکی بر زمینه زرد احاطه کرده است (تصویر

دو حاشیه کاشی‌کاری کتیبه و نقوش سنتی دارد. در این کتیبه از بزرگداشت علم و اعتماد به اهل دانش از امام صادق^(ع) سخن رفته است. دو سوی این ورودی، به لوحه‌های کاشی با زمینه فیروزه‌ای، مرصع شده است.

تصویر ۶: درِ چوبی مدرسه و تزیینات سردر در جبهه شمالی مدرسه خیرات خان (مأخذ: نگارنده)

هفت‌رنگ تزیین شده است. پوشش ایوانچه‌های طبقه همکف، به صورت نیم‌گنبد اجرا شده و در طبقه دوم، کاربردی گچی دارد. حیاط با حوضی مستطیل شکل و شش باغچه در اطراف آن طراحی شده است. کف مدرسه سنگ مرمر و حجره‌ها حدود نیم متر از کف حیاط بالاتر قرار گرفته است. راه باریک ورودی به طبقه فوقانی بین هر دو حجره طراحی شده است. پیشانی ورودی و نمای طبقه فوقانی آن مثل نورگیر بالای ورودی ایوان جنوبی با گره چهار قل، با تکنیک گره چینی چوبی انجام شده است. نکته جالب توجه در این مدرسه، تعدد تزیینات لچکی-های بناست. انواع تزیینات شامل گل فرنگ، اسلیمی گلدار، اسلیمی و ختایی، اسلیمی در ترکیب با کتیبه و نقوش هندسی است. کتیبه‌ها بیشتر حاوی اسامی مقدس خداوند و حدیث است (جدول ۲). چراغدان فلزی قاجاری از سقف ایوان‌ها آویزان بوده که به زیبایی با نقوش گیاهی قلمزنی و مشبک گردیده است.

ثلث و کوفی گلدار، اندرز حکیمانه‌ای از حضرت علی^(ع) در مدح علم و برکات آن، خطاب به کمیل بن زیاد آمده است. در چوبی جبهه شمالی، گره چینی با نقش گره ده تند و پیشانی در، نقش گره شش است (تصویر ۶). این قسمت

تزیینات صحن مدرسه خیرات خان

صحنی به ابعاد ۳۶×۱۸ متر، با دو ایوان جنوبی و شمالی که هم‌ارتفاع با حجره‌های دوطبقه اضلاع صحن است. تزیینات مدرسه اندک است: مختص به کاشی‌کاری هفت‌رنگ در نمای ورودی، لچکی ایوانچه‌ها و ایوان‌های شمالی و جنوبی و گچ‌بری زیر طاق ایوان‌ها و داخل هشتی درِ ورودی. مابقی سطوح با آجر پوشیده شده‌اند. کاشی‌کاری‌ها با نقوش اسلیمی و ختایی عمدتاً بر زمینه لاجورد- بر لچکی ایوان‌ها، ایوانچه‌های طبقه فوقانی و همکف، نقش بسته است (مجموعه تصویری ۷).

بخش تحتانی ایوان جنوبی، ورودی است و طاق کلید دارد و بخش بالا، حجره بزرگی (کتابخانه یا مدرس) است. تعداد حجره‌ها در کف ۳۳ و در طبقه اول ۳۲ عدد است. هر حجره در طبقه اول شامل یک ایوانچه، درگاه ورودی و فضای حجره بوده و فاقد پستو هستند. حجره‌ها متقارن و ایوانچه دارای طاق جناغی است که پشت بغل یا لچکی آن با کاشی‌های

مجموعه تصویری ۷: بالا از راست: نمایی از مدرسه با ایوان جنوبی، جبهه شرقی و غربی، بالای پلکان به طبقه اول مدرسه. پایین: کاشی هفت‌رنگ در لچکی حجره‌ها در طبقه همکف و اول مدرسه خیرات خان (همان)

جدول ۲: کتیبه‌های صحن مدرسه خیرات‌خان (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن کتیبه	خط	قالب	رنگ خط	رنگ متن	تاریخ
۱	ترنج لچکی ایوان جنوبی	انا فتحنا لک فتحا مینا / نصر من الله و فتح قریب	نستعلیق	ترنج	مشکی	سفید	معاصر
۲	پیشانی پلکان ورودی به طبقه فوقانی در دو طرف ایوان جنوبی و شمالی	یدالله فوق ایدیهیم ۱۳۲۵	ثلث	ترنج	سفید	لاجورد	۱۳۲۵
۳	لچکی ایوانچه‌های دو طرف ایوان جنوبی و شمالی	الله الباقی و الله الکافی	ثلث	ترنج	اکر	سبز	معاصر
۴	لچکی ایوان‌های انتهایی دو طرف ایوان جنوبی و شمالی	یا ستار یا غفار	ثلث	بیضی	سفید	لاجورد	معاصر
۵	لچکی ایوان شمالی	انا مدینه العلم و علی بابها ۱۳۲۵	نستعلیق	بیضی	اکر	لاجورد	۱۳۲۵
۶	لچکی ایوانچه‌های انتهایی جبهه شرقی و غربی	نصر من الله و فتح قریب	ثلث	بیضی	سفید	قهوه‌ای	معاصر
۷	پیشانی پلکان ورودی دوم و چهارم به طبقه فوقانی و لچکی ایوانچه‌ها در جبهه شرقی و غربی	یا حجه ابن الحسن العسگری	ثلث	سرترنج	سفید	قهوه‌ای	معاصر
۸	پیشانی پلکان ورودی میانی به طبقه فوقانی در جبهه شرقی و غربی	یا علی	ثلث	سرترنج	اکر	قهوه‌ای	معاصر

مدرسه میرزا جعفر

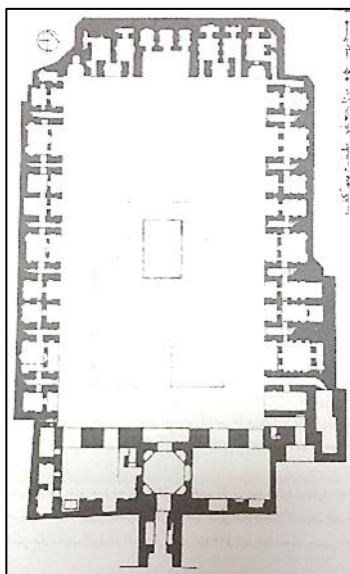
تصویر ۸: پلان مدرسه میرزا جعفر (پسندیده، ۱۳۸۵: ۱۵۳) بنای مدرسه در شمال شرقی حرم مطهر رضوی و ضلع شمالی صحن عتیق واقع شده و از آثار دوره صفویه «در حدود

۱۰۵۹ق توسط میرزا جعفر تاجر خراسانی، فرزند محمدتقی مشهدی ساخته شده است» (ملزاده، ۱۳۸۱: ۱۰۹). مدرسه در ۱۲۸۵ق توسط محمدناصر خان ظهیرالدوله، والی وقت خراسان، به دستور ناصرالدین‌شاه مرمت شده است.

مدرسه ایست مستطیل شکل و پلان دو ایوانی، در دو طبقه مشتمل بر سردر ورودی، هشتی، مسجد، مدرس، کتابخانه، سرداب، صحن، دو ایوان و سی حجره در طبقه همکف و بیست و هفت حجره در طبقه اول و تزیینات غنی کاشی، مقرنس، گچ، چوب، سنگ، نقاشی و کتیبه. «مدرسه میرزا جعفر که درب آن در میان صحن عتیق واقع است، بهترین مدارس مشهد است و صفا و مکاناً بسیار عالی است» (خراسانی، بی تا: ۶۰۵). شیوه معماری مدرسه، اصفهانی است که بیشتر در پی نشان دادن قدرت و شکوه است. مدرسه در ۱۳۵۸ ش پس از انقلاب اسلامی توسط آستان قدس رضوی، به جز ایوان شمالی و کتابخانه تاریخی با الگوی اولیه بازسازی شد. از موقوفات مدرسه می توان کاروانسرای تیغ بندی، تیمچه حاج آقاجان، مزرعه قاضی اوغلی و نصف مزرعه سیل آباد و چندین مغازه متصل به مدرسه اشاره داشت که اکنون از این مغازه‌ها اثری نیست. ورودی فرعی

نیز وجود داشته که به بازار نقاره‌خانه در جنوب شرقی بنا باز می شده است. هشتی ورودی مدرسه در اصل با گنبدی معرق چین، رسمی بندی و نقاشی عصر صفوی آراسته شده بود که در دوره اخیر کاملاً بازسازی و صورت جدیدی گرفته است.

ابعاد صحن ۵۷×۳۸ متر است. در ۱۳۳۵ ش حوض بزرگ و دو باغچه شمالی و جنوبی به حوض کوچک تر و چهار باغچه تبدیل شد. محور پلان بنا شمالی-جنوبی است (صفا، ۱۳۶۶: ۲۲). کف صحن ۱۱۰ سانتی متر از کف ایوان و ایوانچه‌ها پایین تر است و ازاره آن تا ارتفاع ۲۸۰ سانتیمتری با سنگ مرمر پوشیده شده است. نمای ایوان‌ها، قوس جناغی است با طاق نماهای تزیینی در قسمت جزرها. پوشش ایوان به صورت نیم گنبدی و آراسته به مقرنس‌ها گچی است. مقرنس‌ها و قابچه‌های تزیینی زیر آن با اسلیمی مزین شده‌اند.

تصویر ۸: پلان مدرسه میرزا جعفر (پسندیده، ۱۳۸۵: ۱۵۲)

تزیینات بیرونی مدرسه میرزا جعفر

این مدرسه در حال حاضر از جنوب به صحن انقلاب، از شرق به قسمتی از مدرسه خیرات‌خان و بخشی از صحن هدایت، شمال به صحن هدایت و غرب به بست شیخ طوسی محدود است. در پی بازسازی‌های اخیر که قبلاً اشاره شد در نمای بیرونی سه طبقه به چشم می خورد. این مکان به دانشگاه و علوم رضوی تغییر کاربری داده که با در اصلی از کنج شمال شرقی به مدرسه باز می شود. هنر بکار رفته بر سطوح بیرونی

بنا، کاشی کاری شامل نقوش گیاهی و کتیبه بوده و متعلق به دوره جمهوری اسلامی است. پنجره‌ها با طاق جناغی به صورت سه ردیف روی هم؛ در جبهه شرقی، شمالی و غربی اجرا شده است. تزیینات کاشی کاری این بخش دقیقاً همان است که بر دیواره بیرونی شرقی مدرسه خیرات‌خان دیده شد. البته در تاج پنجره‌ها به صورت یک درمیان کتیبه و نقش تریخ اسلیمی و ختایی با رنگ زمینه اکر، لاجورد و فیروزه‌ای می باشد (تصویر ۹ و جدول ۳).

تصویر ۹: نمای جبهه شرقی مدرسه (نگارنده)

جدول ۲: کتیبه‌های بیرونی جبهه شرقی و ورودی کنج شمال شرقی (در اصلی دانشگاه) مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن	خط و مضمون	رنگ خط و زمینه	کرسی	تزیین زمینه
۱	پیشانی پنجره‌های طبقه اول در ده ردیف به صورت یک‌درمیان	۱	ثلث / جایگاه علم و عالم	سفید بر زمینه لاجورد	۳ کرسی	اسپیرال تک‌رنگ فیروزه‌ای
۲	پیشانی پنجره‌های طبقه همکف دیواره شرقی در ده ردیف به صورت یک‌درمیان	۲				
۳	کتیبه سرتاسر ایوان ورودی کنج شمال شرقی مدرسه (در اصلی دانشگاه)	۳	ثلث و تکرار متن با کوفی گلدار / بزرگداشت عالم و متعلم	سفید اکر بر زمینه لاجورد	یک کرسی	-
۴	تاج ایوان کنج شمال شرقی	دانشگاه علوم رضوی	نستعلیق	سفید بر زمینه لاجورد	-	گیاهی
۵	تاج ایوان کنج شمال شرقی	بسم‌الله الرحمن الرحیم	مثنی ثلث	اکر بر زمینه لاجورد	-	-
۶	پاتاق ایوان کنج شمال شرقی	۴	ثلث و تکرار با کوفی گلدار / آموزش علم و سنت	سفید و اکر بر زمینه لاجورد		اسپیرال فیروزه‌ای

تصاویر جدول ۲: از راست: تصاویر ۱ و ۲-۳، بسم‌الله مثنی و ۴

۱. قَالَ عَلَىٰ أَيُّهَا النَّاسُ اعْلَمُوا أَنَّ كَمَالَ الدِّينِ طَلَبُ الْعِلْمِ وَ الْعَمَلُ بِهِ الْآ وَ إِنَّ طَلَبَ الْعِلْمِ أَوْجِبُ عَلَيْكُمْ مِنْ طَلَبِ الْمَالِ إِنَّ الْمَالَ مَفْسُومٌ مَضْمُونٌ لَكُمْ قَدْ قَسَمَهُ عَادِلٌ بَيْنَكُمْ وَ ضَمَّنَهُ وَ سَيَفِي لَكُمْ وَ الْعِلْمُ مَخْرُونٌ عِنْدَ أَهْلِهِ فَاطْلُبُوهُ.
مَنْ خَرَجَ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ حَتَّىٰ يَرْجِعَ (پیامبر ص)

۲. الْعَالِمُ أَفْضَلُ مِنَ الصَّائِمِ الْقَائِمِ الْمُجْتَهِدِ وَ إِذَا مَاتَ الْعَالِمُ ثَلَمَ فِي الْإِسْلَامِ ثَلَمٌ لَا يَسُدُّهَا إِلَّا خَلْفٌ مِنْهُ (علی ع)
مَنْ جَاءَهُ الْمَوْتُ وَ هُوَ يَطْلُبُ الْعِلْمَ لِيُحْيِيَ بِهِ الْإِسْلَامَ كَانَ بَيْنَ هُوَ بَيْنَ الْأَنْبِيَاءِ دَرَجَةٌ وَاحِدَةٌ صَدَقَ النَّبِيُّ قَالَ الصَّادِقُ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ التَّقْوَىٰ فِي دِينِ اللَّهِ وَ لَا تَكُونُوا أَعْرَابًا فَإِنَّ مَنْ لَمْ يَتَّقَهُ فِي الدِّينِ لَمْ يَنْظُرِ اللَّهُ إِلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ لَمْ يُرَكَّلْهُ عَمَلًا صَدَقَ لِمَا عَلَيْهِ السَّلَامُ.

۳. قَالَ الْبَاقِرُ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنَّ الَّذِي يَعْلَمُ الْعِلْمَ مِنْكُمْ لَهُ أَجْرٌ مِثْلًا أَجْرَ الْمُتَعَلِّمِ وَ لَهُ الْفَضْلُ عَلَيْهِ فَتَعَلَّمُوا الْعِلْمَ مِنْ حَمَلَةٍ الْعِلْمِ وَ عِلْمُوهُ إِخْوَانُكُمْ كَمَا عِلْمُكُمْ هُوَ الْعِلْمَاءُ وَ قَالَ الصَّادِقُ مَنْ عَلَّمَ خَيْرًا فَلَهُ مِثْلُ أَجْرِ مَنْ عَمِلَ بِهِ قُلْتُ فَإِنْ عَلَّمَهُ غَيْرَهُ يَجْرِي ذَلِكَ لَهُ قَالَ إِنَّ عِلْمَهُ النَّاسُ كُلَّهُمْ جَرَى لَهُ قُلْتُ فَإِنْ مَاتَ قَالَ وَ إِنَّ مَاتَ صَدَقَ الْإِمَامُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ

۴. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ الرَّحْمَةُ اللَّهُ خُلُقَائِي وَ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ مَنْ خُلُقَاؤُكَ قَالَ الَّذِينَ يُحْيُونَ سُنَّتِي وَ يَعْلَمُونَهَا عِبَادَ اللَّهِ.

نمای ورودی کنج شمال شرقی، ایوان بلندی است که با کاشی و آجر آراسته شده است. در چوبی ورودی با گره ده تند و قوس جناغی در، مشبک است و با گره شش آراسته شده است. پاتاق، کتیبه سرتاسری داخل ایوان و سپس فرم کاربردی، در ترکیب با کاشی و مقرنس اجرا شده است. دورتادور ایوان را کتیبه‌ای به ثلث و کوفی گلداز احاطه نموده و بر تاج ایوان دانشگاه علوم اسلامی رضوی و بر جانبین، بسم الله به صورت مثنی و آرم آستان قدس رضوی با کاشی به اجرا درآمده است (تصویر ۱۰).

جبهه بیرونی غربی چون سایر جبهه‌های شمالی و شرقی تا ازاره دو متری سنگ مرمر بوده و تزیینات شبیه سایر جبهه‌های مذکور است. فقط در این جبهه بیست ردیف پنجره وجود دارد و این در حالی است که در دو جبهه بیرونی شمالی و شرقی ده ردیف پنجره بود. در جبهه غربی، در چوبی بزرگی تعبیه شده است که بهمانند در کنج شمال شرقی، سه قاب تزیینی و با گره ده تند ولی با پیشانی نسبتاً مرتفع و گره شش، گره چینی شده است. پیشانی ورودی، حاشیه‌ای به خط کوفی بنایی با رنگ لاجورد بر زمینه سفید است. کتیبه سوره مبارکه اخلاص به صورت تکثیر آینه‌ای است. این قاب آیه ۱۰۹ سوره مائده را در آغوش گرفته است. حاشیه این سردر با سوره علق کتابت شده است. خط این کتیبه مادر و بچه شامل ثلث و کوفی گلداز به رنگ سفید و فیروزه‌ای بر زمینه لاجوردی می‌باشد (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱: چپ: ورودی جبهه شمالی مدرسه میرزا جعفر (همان)

تصویر ۱۰: راست: در کنج شمال شرقی مدرسه میرزا جعفر (همان)

جدول ۴: کتیبه‌های بیرونی جبهه شمالی و غربی مدرسه میرزا جعفر - دوره معاصر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن	خط و موضوع	رنگ خط و زمینه	کرسی خط	تزیین زمینه	نمونه تصویر
۱	پیشانی پنجره‌های طبقه همکف جبهه شمالی به صورت یک‌درمیان	۱	ثلث / بزرگداشت علم و قرآنی	سفید روی زمینه لاجوردی	۲ کرسی	اسپیرال فیروزه‌ای	۱
	پیشانی پنجره‌های طبقه اول جبهه شمالی	۲					
	پیشانی پنجره‌های کنج شمال غربی	۳					
۴	پیشانی ورودی جبهه غربی	یَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَا إِنَّكَ أَنْتَ عَلَمُ الْغُيُوبِ ۱۰۹ مائده	ثلث / دانایی خداوند / قرآنی	سفید روی زمینه لاجوردی	ترکیب بندی -	-	۲
۵	حاشیه پیشانی ورودی جبهه غربی	سوره اخلاص ۴ بار به صورت تکرار آینه‌ای	کوفی بنایی / قرآنی	لاجوردی بر زمینه سفید	-	-	
۶	کتیبه سرتاسری ورودی غربی	سوره علق	ثلث و کوفی گلدار / قرآنی	لاجورد	یک کرسی	-	۲
۷	پیشانی پنجره‌های طبقه اول در جبهه غربی	۴	ثلث / بزرگداشت علم و عمل آموزی و بدان / قرآنی	لاجورد	۳ کرسی	اسپیرال فیروزه‌ای	۴
	پیشانی پنجره‌های طبقه همکف در جبهه غربی	۵					

تصاویر مربوط به جدول ۴: از راست: تصویر شمار ۱، ۲، ۳ و ۴

۲. مدار العلماء أفضل من دماء الشهداء • أطلبوا العلم من المهد إلى اللحد / قال الله تعالى و علم آدم الاسماء و كلُّها ثم عرضهم على الملائكة / الرحمن علم القرآن خلق الانسان علمه البيان / قال الله تعالى انما يخشى الله من عباده العلماء / هل يستوى الذين يعلمون والذين لا يعلمون

۱. قال النبي أطلبوا العلم ولو بالصين / أطلبوا العلم فريضة على كل مسلم و مسلمة / قال النبي العلم علمان علم البدان و علم الاديان / قال النبي انا مدينه العلم و على بابها / قال على عليه السلام من علمنى حرفاً فقد صيرنى عبداً / اقرا و ربك الاكرم الذى علم بالقلم علمه الانسان ما لا يعلم / واعلمه السير و لسنن و سدده فى الحكم

۲. قال على العِلْمِ مَقْرُونٌ بِالْعَمَلِ: فَمَنْ عَمِلَ وَعَلِمَ وَ الْعِلْمُ يَهْتَفُ بِالْعَمَلِ فَإِنْ أَجَابَهُ وَ إِلَّا ارْتَحَلَ عَنْهُ. / فَضَّلَ الْعَالِمُ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِ الْقَمَرِ عَلَى سَائِرِ النُّجُومِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ (پیامبر ص)
 ۴. طه آیه ۱۱۴ / نمل آیه ۱۶ / الرحمن آیه‌های ۱-۴ / مَنْ طَلَبَ عِلْمًا فَلَمَّا فَادَرَكَهُ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ كِفْلًا مِنْ الْأَجْرِ وَ مَنْ طَلَبَ عِلْمًا فَلَمْ يَدْرِكْهُ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ كِفْلًا مِنْ الْأَجْرِ (پیامبر ص) / بقره آیه ۱۲۹ / آل عمران آیه ۱۶۴.

۵. مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى عِتْقَاءِ اللَّهِ مِنَ النَّارِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى الْمُتَعَلِّمِينَ فَوَ الَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا مِنْ مُتَعَلِّمٍ يَخْتَلِفُ إِلَى بَابِ الْعِلْمِ إِلَّا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ عِبَادَةَ سَنَةٍ وَ بَنَى اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ مَدِينَةً فِي الْجَنَّةِ وَ يَمْشِي عَلَى الْأَرْضِ وَ هِيَ تَسْتَعْفِرُ لَهُ وَ يُمْسِي وَ يُصْبِحُ مَغْفُورًا لَهُ وَ شَهِدَتِ الْمَلَائِكَةُ أَنَّهُمْ عِتْقَاءُ اللَّهِ مِنَ النَّارِ (پیامبر ص)

مَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ فَهُوَ كَالصَّائِمِ نَهَارَهُ وَ الْقَائِمِ لَيْلَهُ وَ إِنَّ بَابَ مِنَ الْعِلْمِ يَتَعَلَّمُهُ الرَّجُلُ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَكُونَ أَبُو قُبَيْسٍ ذَهَبًا فَأَنْفَقَهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ

تزیینات درونی مدرسه میرزا جعفر

ورودی مدرسه در قدیم از صحن عتیق بوده، اما اکنون ورودی اصلی در کنج شمال شرقی واقع در صحن هدایت است. در ورودی به دالان شرقی و شمالی راه دارد که متعلق به کلاس-های درس و اتاق استراحت طلاب و دانشجویان است. صحن شکل مستطیلی به ابعاد ۵۷×۳۸ متر بوده که با سنگ-های شش‌ضلعی پوشیده شده است. «مجموعاً دارای ۸۵ اتاق است و در کنار هر دو اتاق طبقه اول، پلکانی است که ممر طبقه بالا محسوب می‌شود» (پسندیده، ۱۳۸۵: ۱۵۲) دارای دو در ورودی بوده یکی صحن عتیق و دیگری بازارچه نقیب (نقاره‌خانه) (همان: ۱۵۴) اکنون دارای سه در است. صحن مدرسه حدود ۱۱۰ سانتی‌متر از کف صحن‌ها، پایین‌تر است. تزیینات در نمای صحن منحصر است به کاشی، چوب، مقرنس و نقاشی روی گچ. ازاره تا حدود ۲۵۰ سانتی-متر سنگی است و جداره‌ها کاشی‌کاری‌اند. هشتی ورودی مدرسه از صحن عتیق «در اصل، گنبد عرقچینی، رسمی-بندی گچی و نقاشی‌های زیبای عصر صفوی زیبایی خاصی داشته است که در دوره اخیر، نوسازی شده و شکل جدیدی به خود گرفته است» (ملازاده، ۱۳۸۱: ۱۰۹) (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲: نمای صحن مدرسه میرزا جعفر (همان)

جنبه جنوبی

ایوان جنوبی به ابعاد ۷/۵ متر عرض، ۲/۵ متر عمق و حدود ۱۶ متر ارتفاع. ایوانی بلند با قوسی جناغی. در چوبی مرکزی، هشتی ورودی صحن عتیق را به صحن متصل می‌کند. سه پنجره چوبی؛ یکی با قوس جناغی و دو دیگر با شکل مستطیل با گره چهارقل با تکنیک گره چینی اجرا شده و نور هشتی را تأمین می‌کنند. کتیبه کاشی‌کاری ایوان، تزیینات کاشی و آثار گچی را جدا می‌کند. قاب‌های متعدد زیبای گچی عصر

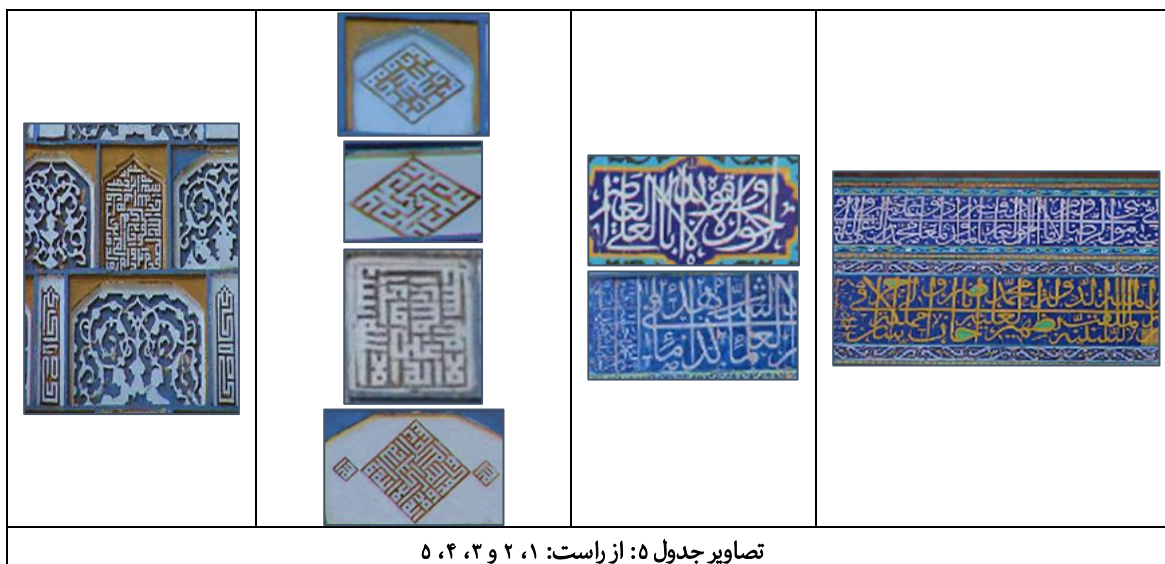
قاجار-با نقاشی اسلیمی و رنگ‌آمیزی اکر و آبی- با نغول‌ها و مقرنس دو گوشه به آسمانه ایوان می‌رسند. دو کتیبه یکی سرتاسری که نمای ایوان را دور می‌زند و دیگری بر پیشانی ایوانه قلم ثلث نقش بسته است. (تصویر ۱۳) کتیبه‌های بنایی بسیار زیبایی بر بالای کتیبه سرتاسری داخل ایوان، گچ‌بری شده که گاه آینه‌ای و یا قرینه در دو طرف ایوان کار شده‌اند (جدول ۵). در جدول، چهار مورد اول با تکنیک کاشی و مابقی با گچ اجرا شده‌اند.

تصویر ۱۲: ایوان جنوبی مدرسه (همان)

جدول ۵: کتیبه‌های ایوان جنوبی مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

تصویر	تاریخ	کرسی	زمینه	رنگ خط	خط	متن و موضوع	محل
	۱۴۰۴	۲	لاجورد	سفید	ثلث	۱/ صلوات بر امامان	دورتادور ایوان
۱	۱۲۸۵	۴	لاجورد	اُکر	ثلث	قد وفق بعماره هذه المدرسة بعد ما درست آثارها امتثالا لامر السلطان الاعظم و الخاقان الافخم آدام الله ايام دولته اقام الله اعلام نصرته نصير المله السنيه الملقب بظهير الدوله العليه محمدناصر خان والى مملكت خراسان فى ۱۲۸۵ كته احمد بن الشهيد	پیشانی ایوان
۲	-	-	لاجورد	سفید	ثلث	بسم الله الرحمن الرحيم لاحول و لا قوه الا بالله العلى العظيم	بالای قاب مستطیل تزیینی و زیر کتیبه اصلی
۳	۱۲۶۲	۲	لاجورد	سفید	ثلث	۲	کتیبه سرتاسری داخل ایوان
		۴		داخل یک لوز به صورت چلیپایی	بنایی	سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اكبر همراه با دو بار على و يا الله/ لا اله الا الله محمد رسول الله عليا ولى الله / الله، محمد/ على	بالای کتیبه سرتاسری داخل ایوان اطراف پنجره میانی
		۵		در قالب مستطیل	بنایی	یا احد به صورت آینه‌ای در دو کادر مقابل هم	نماهای جانبی بالای کتیبه سرتاسری (داخل ایوان جنوبی)

تصاویر جدول ۵: از راست: ۱، ۲ و ۳، ۴، ۵

الانس و الجان الحجه القائم صاحب الزمان موردا قل لا تسئلکم علیه اجرا الا الموده فی القربى ۱۴۰۴
 ۲- قال سيد المرسلين و خاتم النبيين عليه و آله و سلم اطلبوا العلم من المهد الى اللحد و عليه السلام عنه الارواح طيور سماويه فى قفاص أشباح البشرية اذا التفت بالعلم صارت ملاءكه و اذا التفت بالجهل صارت حشرات الارض و عليه اسلام عنه مداد العلماء كالدماء الشهداء فى ۱۲۶۲ كتبه محمد حسين الشهيد مشهدى فى ۱۲۶۲.
 دو حجره در هر طرف ايوان، همراه با دو جرز کاشی‌کاری شده وجود دارد. این کاشی‌کاری با نقوش گلدان اسليمی و یا واگیره اسليمی و ختایی با رنگ غالب زرد و لاجوردی کار شده‌اند. پیشانی طبقات به کتیبه مزین شده و داخل ايوانچه‌ها، با کاربندی ساده‌ای گچ‌بری شده است (تصویر ۱۴) (جدول ۶).

-اللهم صلى على رسولك محمد المصطفى و وليك اميرالمؤمنين و سيد الاوصيا على المرتضى و سيده النسا العالمين فاطمه الزهرا و السيدالسند والامام المعتمد الحسن المجتبى و الامام الوحيد الحسين الشهيد بكر بلا و السيد الركع الساجد على بن الحسين زين الاتقياء و مظهر العلوم محمد بن على الباقر امام الاصفيا و محيي آثار الشريعه جعفر محمد الصادق و امام الازكيا و الركى العالم الحفى موسى بن جعفر امام النجبا و امام المظلوم و الغريب و المغموم على بن موسى الرضا و امام الجواد العارف باسرار المبدأ و المعاد محمد بن على التقى خير النقا الامام السهام و البدر التمام على بن محمد النقى امام هادى و كهف التقى و المدفون بسر من راي حسن ابن على العسكرى مزيل الهوى و صل على صاحب الدعوه النبويه و الولايه العلويه امام

تصویر ۱۴: تزیینات کاشی‌کاری سمت راست ایوان جنوبی مدرسه (همان)

جدول ۶: کتیبه‌های جبهه جنوبی مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن و مضمون	رنگ خط	زمینه	کرسی	نمونه تصویری
۱	پیشانی جرز اول سمت راست و پیشانی اولین جرز سمت چپ ایوان	۱ استفاده صحیح از علم و خشوع	سفید	سبز	ترکیب‌بندی	
۲	پیشانی طبقه همکف حجره اول و دوم- سمت راست ایوان و حجره اول و دوم سمت چپ ایوان	۲ پند حکیمانه در بلندی طبع/ مقام عالم	سفید	لاجورد	۲	
۳	پیشانی جرز دوم از سمت راست ایوان و جرز دوم سمت چپ	۳ روزی جویندگان علم/ سخن اندک	زرد	لاجورد	۳	

۳. قال الله تعالى يا ارض لا تزرق عبادى الا بكد اليمين و عرق الجبين الاطالع علم المشقه احمد فى ۱۲۸۵
قال الرضا عليه السلام كان العابد من بني اسرائيل لا يتعبد حتى يصمت عشر سنين. ۱۲۸۵

جبهه شمالی

ایوان شمالی متناظر ایوان جنوبی به همان سبک و سیاق آراسته شده است فقط، سه در، ایوان را به فضای پشتی متصل نموده و راه‌پله باریکی آن را به حیاط مرتبط می‌کند. زیر کتیبه اصلی داخل ایوان به نقوش شش‌ضلعی قاجاری مزین به گل‌های چهار پر بر زمینه زرد است. بالای سه در ایوان، کتیبه و پیشانی آن را پنجره‌های گره چینی با چوب چنار و گره هشت آراسته است. بالای کتیبه اصلی داخل ایوان، با یک ردیف قاب گچی از درختان و بالاتر قاب‌های گچی اسلیمی و خطوط بنایی نامنظم چیدمان شده است (مجموعه تصویری (۱۵) (جدول ۷ و ۸).

۱. [قال الحسين] عليه السلام مَنْ أَرَادَ حَدِيثَ لِمَنْفَعَةِ الدُّنْيَا لَمْ يَكُنْ لَهُ فِي الآخِرَةِ نَصِيبٌ وَ مَنْ أَرَادَ الآخِرَةَ أَعْطَاهُ اللَّهُ تَعَالَى خَيْرًا

قال الله تعالى يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ [مجادله آیه ۱۱] قال الله تعالى انما يخشى الله من عباده العلماء [فاطر آیه ۱۳۷]

۲. قال اميرالمومنين عليه السلام لَوْ ضَرَبْتُ خَيْشُومَ الْمُؤْمِنِ بِسَيْفِي هَذَا عَلَى ان يَبْغِضَنِي مَا ابْغَضَنِي جِرْرَه فِي سَنَةِ ۱۲۸۵
قَالَ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ: مَنْ لَقِيَ فَقِيرًا مُسْلِمًا فَسَلَّمَ عَلَيْهِ خَلَّافَ سَلَامِهِ عَلَى الْعَبِيِّ لَقِيَ اللَّهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ هُوَ عَلَيْهِ عَضْبَانٌ.

قال رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم افضل العالم على العابد كفضلي على ادنى رجل من امتي فى سنة ۱۲۸۵
قال رسول الله صلى الله عليه و آله لِسَانَ الْعَاقِلِ وَرَاءَ قَلْبِهِ وَ قَلْبُ الْأَحْمَقِ وَرَاءَ لِسَانِهِ فى ۱۲۸۵

مجموعه تصویری ۱۵: نمای ایوان شمالی مدرسه، تزیین کاشی و کتیبه‌های گچی و نقاشی روی گچ

جدول ۷: کتیبه‌های ایوان شمالی مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن و مضمون	خط	رنگ متن	رنگ زمینه	تاریخ	کاتب	نمونه تصویر
۱	کتیبه دوزتادور ایوان	آیه الکرسی	ثلث	سفید	لاجورد	۱۲۸۵	احمد بن الشهید المشهدی	
	پیشانی ایوان	سوره کوثر	ثلث	زرد	لاجورد	۱۴۲۱		
۲	بالا و پایین مستطیل تزیینی زیر کتیبه سرتاسری ایوان	بسم الله الرحمن الرحیم / لا اله الا الله / محمد رسول الله	ثلث در قاب ترنجی	زرد	لاجورد			
	۴	ابتدای حاشیه قوس بالای ازاره	۱ احداثی	سفید	لاجورد			
۳	۵ بالای درهای ایوان	۲ نیکوکاری و طاعت / نوید پیروزی مسلمانان	ثلث	زرد	فیروزه‌ای	۱۱۳۲		
۷	۳ بالای کتیبه اصلی داخل ایوان		بنایی		کادر مستطیل			

تصاویر جدول ۷: از راست: تصویر ۱، وسط ۲، چپ: ۳

۱. بسعی و اهتمام عالی حضرت استاد محمدحسین کاشی پز قزوینی صورت اختتام یافت. و بسعی اهتمام سعادت نشانی استاد علی اکبر معمار کاشانی این عمارت خجسته تعمیر یافت
۲. بسم الله الرحمن الرحيم الدروس حرف التبرر فی تاریخ ربیع الثانی الف ۱۳۲ دو بار در طرفین- انا فتحنا لک فتحا مبینا نصر من الله و فتح قریب
۳. سبحان الله له/ سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر لا حول و لا قوت الا بالله العلی العظیم/ سوره اخلاص/ لا اله الا الله/ سبحان الله/

جدول ۸: کتیبه‌های جبهه شمالی مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن و مضمون	رنگ خط	زمینه	کرسی	توضیح
۱	پیشانی جرز اول سمت راست و پیشانی اولین جرز سمت چپ ایوان	۱ دسته‌بندی مردم. اقسام علم شامل هستی‌شناسی، اخلاق و فقه در امور فردی و اجتماعی	سفید	سبز	ترکیب‌بندی	تزیین کاشی و ترکیب‌بندی کتیبه‌های آن مانند جبهه جنوبی در جدول ۶ است.
۲	پیشانی طبقه همکف حجره اول و دوم- سمت راست ایوان و حجره اول و دوم سمت چپ ایوان	۲ شرافت علم. بی‌ارزش بودن علم بدون عمل. کمال دین در کسب علم و عمل بدان	سفید	لاجورد	۲	
۳	پیشانی جرز دوم از سمت راست ایوان و جرز دوم سمت چپ	۳ قدردانی از معلم. فریضه بودن علم‌آموزی	زرد	لاجورد	۳	

۱. قال رسول الله صلى الله عليه و آله الناس عالم و متعلم و الباقي كالهجم الرعاع صدق رسول الله في ۱۲۸۵
- قال رسول الله صلى الله عليه و آله إنما العلم ثلاثة آية محكمة أو فريضة عادلة أو سنة قائمة في سنة ۱۲۸۵
۲. قال الامام عليه السلام العالم كالذهب و المتعلم كالفضه و سائر الناس كالرصاص في ارض
- قال ابو عبد الله الصادق عليه السلام عالم يتفجع بعلمه أفضل من سبعين ألف عابد في ۱۲۸۵
- قال ابو عبد الله جعفر الصادق عليه السلام العالم لم يعمل بعلمه زلت موعظته عن القلوب كما يزل المطر عن الصفا في ۱۲۸۵
- قال اميرالمومنين عليه السلام أيها الناس اعلّموا أنّ كمال الدين طلب العلم و العمل به ألا و إن طلب العلم أوجب في ۱۲۸۵
- قال الرضا عليه السلام من لم يشكر المنعم من المخلوقين لم يشكر الله عز و جل مشقه في رجب ۱۲۸۵

پنجره‌های چوبی با گره چهار قل، گره چینی شده و سقف ایوان‌ها با کاربندی مزین شده است. کتیبه‌ها بر پیشانی حجره‌ها با خط ثلث و رنگ سفید بر زمینه لاجوردی نقش بسته و بر پیشانی ورودی‌ها به رنگ زرد بر زمینه لاجوردی می‌باشد (جدول ۹).

قال رسول الله صلى الله عليه و آله طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ أَلَا وَ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ بَعَاةَ الْعِلْمِ سمت شرقی بنا شامل حجره‌های کوچک و بزرگ است. ایوانچه‌های میانی، طاق و خنچه پوش دارد و ایوانچه طبقه فوقانی با طاق جناغی اجرا شده است. تمامی سطوح کاشی‌کاری و طرح تزیینی آن اسلیمی و ختایی است.

جدول ۹: کتیبه‌های دوجداره شرقی مدرسه میرزا جعفر از راست (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن و مضمون	خط	رنگ خط	کرسی	نمونه تصویر
۱	پیشانی ورودی‌های جبهه شرقی از جنوب شرقی شامل ۸ کتیبه	۱ بزرگداشت مباحثه و علم. گشادگی علم. تحصیل حلم. ترویج علم. تحصیل علم حلال و حرام	ثلث بر زمینه لاجوردی	زرد	۲	
۲	پیشانی حجره‌های جبهه شرقی از جنوب شرقی شامل ۶ کتیبه	۲ شرافت علم. آموزش عالم در آخرت. بیان خدا از عالم. داغ از دست رفتن عالم. اجر عالم و متعلم	سفید			

۲. قال النبی ایما نأش نشأ فی العلم حتی یکبر أعطاه الله یوم القیامة ثواب اثنین و تسعین صدیقاً فی ۱۲۸۵/ قال النبی یقول الله عز و جل للعلماء یوم القیامة انی لم اجعل علمي و حلیمی فیکم إلا و انا ارید ان اغفر لکم علی ما کان منکم/ قال رسول الله صلی الله علیه و آله العالم و المتعلم شریکان فی الاجر و لا خیر فی سائر الناس صدق النبی ۱۲۸۵/ قال علی علیه السلام ما أخذ الله علی اهل الجهل ان یعلموا حتی أخذ علی اهل العلم ان یعلموا فی ۱۲۸۵/ قال النبی لا غبطة إلا فی اثنین رجل اتاه الله مالا فسلطه علی هلكته فی الحق و رجل اتاه الله الحکمة فهو یفرضی بها و یعلمها فی ۱۲۸۵/ قال ابو عبد الله جعفر الصدق علیه السلام إذا مات المؤمن الفقیه ثم فی الإسلام ثم لا یسدّها شیء جبهه غربی از نظر تزیینات و کتیبه دقیقاً شبیه جبهه شرقی است. (جدول ۱۰).

۱. [قال موسى بن جعفر] مُحَادَثَةُ الْعَالِمِ عَلَى الْمُرْتَلِ خَيْرٌ مِنْ مُحَادَثَةِ الْجَاهِلِ عَلَى الرَّابِي/ قال الرضا عليه السلام [السماح] شجرة الخافي الجنه تعلق بعصن من أغصانها دخلني في الجنة ۱۲۸۵/ قال الله عز و جل تذاكر العلم بين عبادي مما يحيي القلوب الميئة في سنة ۱۲۸۵/ قال النبی صلی الله علیه و آله ما جمع شی إلى شی أفضل من حلما إلى علم فی ۱۲۸۵/ قال علی علیه السلام کُلُّ وَعَاءٍ يَضِيقُ بِمَا جُعِلَ فِيهِ إِلَّا وَعَاءُ الْعِلْمِ فَإِنَّهُ يَتَسَّعُ بِهِ/ قال رسول الله صلی الله علیه و آله ما تصدق الناس بصدقة مثل علم ينشره فی ۱۲۸۵/ قال علی^(ع): منهومان لا يشبعان طالب علم و طالب دنیا صدق علیه السلام فی ۱۲۸۵/ قال علی لیت السیاط علی رؤوس أصحابي حتی یقفقها فی الحلال و الحرام. فی ۱۲۸۵

جدول ۱۰: کتیبه‌های جداره غربی مدرسه میرزا جعفر از راست (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن و مضمون	خط	رنگ خط	کرسی	توضیح
۱	پیشانی ورودی‌های جبهه شرقی از جنوب شرقی شامل ۸ کتیبه	۱ شرافت علم. علم‌آموزی. تمجید از علم و ادب و بیزاری از نادانی. خیر در دانستن حلال و حرام	ثلث بر	زرد	۲	تزیین کاشی و ترکیب‌بندی کتیبه‌های آن مانند جبهه جنوبی در جدول ۹ است.
۲	پیشانی حجره‌های جبهه شرقی از جنوب شرقی شامل ۶ کتیبه	۲ تمجید بحث در علم. تکریم سخت‌ت. تشویق به علم‌آموزی. مصرف علم در راه صحیح. دوستداری خداوند عالم را	زمینه لاجوردی	سفید		

۱. الدنيا وَ الْآخِرَةَ عِدْوَانٍ مُتَّفَاوَتَانِ وَ سَبِيلَانِ مُخْتَلِفَانِ فِي
۱۲۸۵/ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ نَوْمٌ مَعَ عِلْمٍ خَيْرٌ مِنْ
صَلَاةٍ عَلَىٰ جَهْلٍ

فی ۱۲۸۵/ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَنْ اتَّجَرَ بِعَيْرٍ فَفَقِدَ ارْتِطَمَ فِي
الرِّبَا/ إِذَا عَلِمْتُمْ فَأَعْمَلُوا بِمَا عَلِمْتُمْ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ فِي ۱۲۸۵
دو بار تکرار شده/ طالب العلم احبه الله و احبه الملائكة و لا
يحب العلم لا لسعيده في سنة ۱۲۸۵/ قال الامام [على]
عليه السلام لا غنى كالعقل و لا فقر كالجهل و لا ميراث
كالادب/ حديث في حلال و حرام تأخذه من صادق خير من
الدنيا و ما فيها في ۱۲۸۵.

۲. قال رسول الله صل الله عليه و آله الجلوس ساعة عند
مذاكرة العلم أحب إلى الله تعالى من الف غزوه و قراءة القرآن
كله في ۱۲۸۵/ قال الرضا عليه السلام السخي قريب من الله
و قريب من الجنة و قريب من الناس و بعيد من النار و
البخيل بعيد من الله و بعيد من الجنة و بعيد من الناس في
۱۲۸۵/ ساعة من عالم يتكى على فراشه ينظر في علمه خير
من عبادة العابدين سبعين عاما/ قال رسول الله صلى الله عليه
و آله من خرج من بيته يلتمس باباً من العلم كتب الله عز و

جَلَّ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ تَوَابَ نَبِيٍِّّ مِنْ أَنْبِيَاءِ بَنِي إِسْرَائِيلَ ۱۲۸۵/ رَاوِي
عن ابى عبدالله مَنْ أَرَادَ الْحَدِيثَ لِمَنْفَعَةِ الدُّنْيَا لَمْ يَكُنْ لَهُ فِي
الْآخِرَةِ نَصِيبٌ وَ مَنْ أَرَادَ فِي الْآخِرَةِ أَعْطَاهُ اللَّهُ خَيْرًا صَدَقَ فِي
۱۲۸۵/ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ الطَّالِبُ الْعِلْمِ أَعْطَاهُ اللَّهُ بِكُلِّ حَرْفٍ
وَ يَسْمَعُ يَكْتُبُ مَدِينَةً فِي الْجَنَّةِ وَ أَحَبَّهُ اللَّهُ فِي سَنَةِ ۱۲۸۵

کتابخانه

در طبقه دوم جبهه غربی، اتاقی مزین به نقاشی و گچ‌بری
بجای مانده که با پنجره به بالکن طبقه فوقانی حجره را
می‌یابد. اتاقی که ازاره آن مزین به طرح گل نیلوفر به صورت
واگیره‌ای به رنگ طلایی و قهوه‌ای است. دو قوس پنج او
هفت، جز اصلی سقف بوده که دارای کتیبه گچ‌بری و
نقاشی‌اند. پای طاق با دو ردیف قطاربندی و دیواره‌ها با
طاقچه طراحی و اجرا شده‌اند. دیواره‌های اتاق با گل و مرغ
بر زمینه طلایی نقاشی شده‌اند. کاربندی زیبایی از پطاق
شروع شده، همراه پتکانه به شمسه میانی آسمانه سقف
می‌رسند (مجموعه تصویری ۱۶) (جدول ۱۱).

مجموعه تصویری ۱۶: کتابخانه قدیمی مدرسه. (جداره، قوس و سقف) (همان)

جدول ۱۱: کتیبه بر قوس‌های پنج‌ و هفت جز سقف به صورت آینه‌ای و تکرارشونده (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل	متن	مضمون	خط	رنگ خط	نمونه تصویر
۱	قوس جزهای میانی بر نقش ستاره ایرانی	لااله الاالله محمد رسول الله علی ولی الله / یا الله یا محمد یا علی یا جبار / الله رب العلمین	شهادتین شیعی	بنایی در گره هشت و بازوبندی	طلایی بر زمینه لاجورد	
۲	قوس میانی در نقش لوز بازوبندی	الله	نام خداوند	بنایی	طلایی بر نارنجی	
۳	لوز بازوبندی	سنه ۱۳۲۰	احدائی			

مسجد و مدرس جنبه جنوبی

از ورودی صحن عتیق به مدرسه، هشتی وجود دارد که با کاشی‌کاری در دوره معاصر بازسازی شده است. کاشی‌های قبلی متعلق به دوره صفوی و از نوع زیر لعاب بوده‌اند که تعدادی از آن‌ها در ساختمان میراث فرهنگی مشهد نصب شده است. تزیین این کاشی‌های ملون، گل‌های ختایی شامل گل کوکب و چندپَر است. بر حاشیه برخی از کاشی‌ها کتیبه‌هایی به خط نسخ مشاهده شد که شامل سوره

اخلاص، نصر، تسبیحات اربعه و صفات خداوند است (تصویر ۱۷). در این بخش چهار سکو برای نشیمن‌گاه، دو ورودی به مسجد و مدرس و دو دیگر راهرو ارتباطی جنوبی شمالی به فضای صحن مدرسه است. جرز بین طاق‌های هشتی، لچکی آن‌ها و کتیبه پطاق و سقف مقرنس با عناصر گیاهی و اسلیمی بر زمینه لاجوردی و فیروزه‌ای، کاشی‌کاری شده است (تصویر ۱۸).

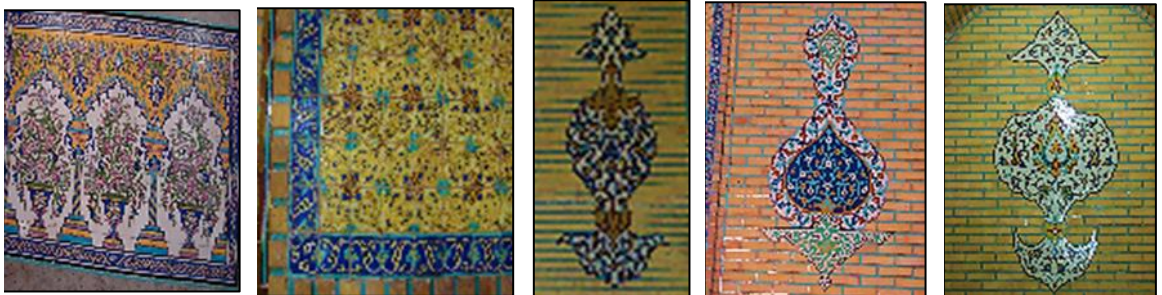
تصویر ۱۷: پایین: کاشی‌کاری زیر لعاب دوره صفوی، هشتی وردی از صحن عتیق، محل نگهداری: اتاق مدیرکل واقع در ساختمان اصلی سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان، سمت چپ: آسمانه هشتی ورودی

کاربندی با تزیین آجر و کاشی در فضای بین قوس‌ها و گلدان‌های گل فرنگ در ازاره است (تصویر ۱۸ و ۱۹). کتیبه‌ها در مسجد و مدرس در بالای ازاره شامل الحکم لله الملك لله و الله اکبر خمینی رهبر به کوفی گلدان و پیشانی طاق اول، سرتاسر جداره‌ها و فرم قوس پنج او هفت در نمای شرقی و غربی فضاها است (جدول ۱۲).

کتیبه به سوره فجر مزین است که مذمت دنیا در آن مورد تأکید بوده و طبق احادیث آن را مربوط به امام حسین^(ع) می‌دانند. در دو سوی غربی و شرقی هشتی، مسجد و مدرس تعبیه شده که کاملاً بازسازی شده است. تزیینات آن شامل کتیبه‌های قرآنی و احادیث، قابه‌های اسلیمی در میان بافت آجری جداره، نوار عریض کاشی در جرز قوس‌ها،

تصویر ۱۸: نمای داخلی مسجد و مدرس در جبهه جنوبی (همان)

مجموعه تصویری ۱۹: تزیینات کاشی در مدرس و مدرس جبهه جنوبی مدرسه میرزا جعفر

جدول ۱۲: کتیبه‌های مسجد و مدرسه جبهه جنوبی مدرسه میرزا جعفر (مأخذ: نگارنده)

ردیف	مکان	محل	متن	مضمون	خط	رنگ خط
۱	مسجد و مدرسه	بالای آزاره	الحکم لله الملك لله / الله اکبر خمینی رهبر	مالکیت خداوند / شعار انقلابی	کوفی گلدار	لاجورد بر زمینه فیروزه‌ای
۲	مسجد	پیشانی طاق اول	بقره ۴۳ و ۱۱۵ و ۱۴۴، اسراء ۷۸ و ۸۰، توبه ۷۲ و ۱۰۸، جن ۱۸، ق ۲۱، احزاب ۱۷، لقمان ۳۳، عنکبوت ۴۵، روم ۲۲	-	ثلث	سفید بر زمینه لاجورد
۳	مدرسه	به صورت سرتاسر	۱/ سیمای پرهیزکاران. انذار در پیروی از نفس. قسط خداوند. عفاف. پند اخلاقی و بزرگداشت علم. علم و حلم مکمل هم‌اند. زنده بودن عالم. در جود و عدم منت نهادن.	-		

تزئینات از عهد صفوی سدرِ مدرسه خیرات‌خان تا دوره معاصر- جداره‌های بیرونی دو مدرسه، هشتی ورودی و مسجد و مدرسه جبهه جنوبی مدرسه میرزا جعفر- را می‌توان دید. خطوط مورد استفاده به ترتیب فراوانی و اهمیت شامل ثلث، کوفی گلدار، کوفی بنایی و در نهایت نستعلیق است. قِلت کتیبه‌های مدرسه خیرات‌خان، بن‌مایه‌های آن را محدود به اسامی خداوند، نام امامان، آیات فتح و پیروزی، احادیث مرتبط با علم‌آموزی و کتیبه‌های احداثی نموده که در دوره انقلاب اسلامی مضامینی در بزرگداشت علم بدان افزوده شده است. این موضوع در کتیبه‌های مدرسه میرزا جعفر، با تنوع گسترده‌ای مواجه می‌گردد که عمدتاً حول مسئله علم، سخن رفته است. کتیبه‌های قرآنی بسیار، مرتبط با آموختن علم و شرافت آن، شهادتین شیعی و شعار انقلابی در دوره معاصر، جداره‌ها را مزین نموده است. به صورت کلی مضامین کتیبه‌ها را می‌توان در هشت قالب بیان نمود.

۱. **احداثی و تاریخی:** کتیبه‌های تاریخی عمدتاً بر ورودی دو مدرسه و یا بر پیشانی ایوان خبر از تاریخ ساخت و یا مرمت بنا می‌دهد. کتیبه‌های طوماری کاشی‌کاری در این حیطة، به ثلث و با رنگ اکر بر جداره‌ها نقش بسته است. البته باید ذکر نمود که در پایان بسیاری از کتیبه‌ها، تاریخ به صورت عددی آمده است. گاهی در قالب کار مرمتی مثل ابتدا و انتهای قوس ایوان شمالی مدرسه میرزا جعفر با خط نستعلیق به نام و سال مرمت اشاره شده است. آنچه در این

۱-الا و إن التقوی مَطایا ذُلُّ حُمَلِ علیها اهلها و اعطوا امتها فاوردتهم الجنة و الا آن الخطایا شمس حُمَلِ علیها اهلها و خُلِعَتْ لجومها فاوردهم النار/ الا یثار شمه الابرار و الاحتکار شمه الفجار/ و قال علیه السلم إن اخوف ما اخاف علیکم اتباع الهوی. طول الامل فاما اتباع الهوی فَيَصُدُّ عن الحق و اما طول الامل فینسی الاخره/ العقل یصلح الروبه العدل یصلح البریه/ آل عمران ۱۸/ الحظ للانسان الا فی ذن النفسه و فی اللسان لغيره/ و قال الامام علیه الصلوه و السلام الحیاء قرین العفاف فی سنه ۱۴۰۲ هـ/ الدنيا مُطَلَّقه الاکیاس/ العلم افضل شرف و العمل اکمل خلف/ قال علیه السلام العقل کب العلم و العلم مرکب العلم اصل کل خیر و الجهل کل اصل شر ۱۴۰۲/ قال علی الدنيا دار الاشقیاء و الجنة دار الاتقیاء/ و قال علیه السلام الجنه غایه السابقین النار غایه المُفَرِّطین صدق امیرالمومنین/ النفاقُ اخُ الشُّرک الغیبه شر الاقل/ العالم حی و إن کان میتا الجاهل میت و ان کان حیا و قال کلُّ وعاء یضیق بما فیهِ الوعاء و العلم فانه یتسع/ الجودُ من کرم الطبیعه و المنُّ مُفسده الصنیعه/ و عنه علیه السلام الدین شرف النسبتین النیه الصالحه احد العملمین و العلمُ احدی الحیاتین صدق.

دیواره شرقی سوره حشر تا آیه ۶ و جداره غربی سوره مدثر
دسته‌بندی کتیبه‌ها در مدارس میرزا جعفر و خیرات‌خان
 آنچه گذشت، سادگی تزئینات مدرسه خیرات‌خان و تزئینات متنوع مدرسه میرزا جعفر را عیان نمود. در دو بنای مذکور،

سکوت و علم‌آموزی مداوم و تأکید بر بی‌ارزش بودن علم بدون عمل مضامین احادیثی است که به پیامبر (ص)، حضرت علی، امام حسین، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) منتسب‌اند. عمده کتیبه‌های مربوط به علم در حوزه احادیث، بر جداره‌های مدرسه میرزا جعفر نقش بسته است. جداره‌های درون و بیرون بنا غیر از ایوان‌ها و جداره‌های بیرونی مدرسه خیرات‌خان بیشتر حاوی احادیث‌اند؛ اگرچه از آیات قرآنی مرتبط با علم در جداره‌های بیرونی مدرسه میرزا جعفر غافل ماند. کتیبه‌های سردر ورودی فعلی مدرسه میرزا جعفر و در شمالی مدرسه خیرات‌خان و انتشارات دانشگاه علوم رضوی، احادیثی از امام باقر، امام صادق (ع) و امام علی (ع) در بزرگداشت علم و مذمت دنیا بر خود دارند.

۵. نام امامان: در مدرسه خیرات‌خان نام ایشان در لچکی ایوانچه‌ها و در مدرسه میرزا جعفر در ایوان جنوبی و شمالی با خط بنایی و در نمای ایوان جنوبی در قالی صلوات بر دوازده امام مطرح شده است.

۶. اسماء الحسنی: بیشتر لچکی ایوانچه‌های مدرسه خیرات‌خان را به خط ثلث و نستعلیق مزین نموده و در قالب کوفی بنایی بر ایوان‌های مدرسه میرزا جعفر، گچ‌بری گردیده و نیز مالک بودن خداوند در بالای ازاره مسجد و مدرسه، به کوفی گلداز متذکر شده است.

۷. شهادتین: بیشترین کاربرد را در کتابخانه قدیمی - واقع در جداره غربی - مدرسه میرزا جعفر و نیز ایوان‌های مدرسه به خط کوفی، گچ‌بری شده است. طراحی کتیبه‌های مذکور - جدول ۵، ۷ و ۱۱ - ترکیب‌بندی استخوان‌داری ندارد که احتمالاً به واسطه شتاب و عجله در اتمام کار بوده است. کتیبه‌های کوفی مذکور به صورتی نامنظم و گاه ناخوانا، طراحی و اجرا شده و روند خاصی برای پیوستگی سلسه‌وار حروف نمی‌توان یافت.

۸. شعار انقلابی: این کتیبه‌ها مربوط به دوره انقلاب اسلامی است که در بازسازی‌های اخیر در مسجد و مدرسه میرزا جعفر در قالب الله‌اکبر خمینی رهبر، بالای ازاره را به کاشی‌کاری آراسته است.

نتیجه‌گیری

تعلیم و تعلم از آموزه‌های اساسی دین اسلام می‌باشد و در آیات و روایات مورد تأکید واقع شده است. از این رو از دوره

نوع کتیبه‌ها بیشتر خودنمایی می‌کند دوره تاریخی و نام شاه‌عباس دوم در مدرسه خیرات‌خان و ناصرالدین‌شاه در مدرسه میرزا جعفر می‌باشد. اگرچه نباید مغفول افتد که متناظر نام ناصرالدین‌شاه قاجار در پیشانی ایوان شمالی مدرسه میرزا جعفر - در دوره انقلاب اسلامی با سوره کوثر جایگزین شده است - نام محمدناصر خان قاجار ظهیرالدوله که امور فرمانفرمایی خراسان را بر عهده داشت ذکر شده که قابل‌تأمل می‌باشد. ناصرالدین‌شاه در ۱۲۸۴ ق وارد مشهد شده که پس از یک روز میرزا محمدخان سپهسالار، والی خراسان به‌صورت مشکوکی می‌میرد و محمدناصر خان که پیشکار شاهزاده سلطان حسین میرزاست بر جای او تکیه می‌زند (افشارآرا، ۱۳۸۰: ۵۴۲). «ظاهراً در این هنگام شاه حکومت‌ها را به حراج گذاشته بود و هر کس پول بیشتری پرداخت می‌کرد موفق به گرفتن فرمان ولایت از او می‌شد» (همان: ۵۴۵).

۲. نام افراد: در قالب بانی بنا، کاتب، کاشی‌کار و مرمت‌گر آمده است. در مدرسه خیرات‌خان فقط نام خیرات‌خان در ۱۰۵۷ق و محمد بن فتح‌الله موسوی حسینی کاظمی یعنی بانی و تمام‌کننده بنا آمده است. در دوره ناصری تعمیرات اساسی در مدرسه میرزا جعفر اتفاق می‌افتد و نام کسانی چون محمدحسین شهید مشهدی، کتیبه‌نویس شهیر قاجاری در حرم رضوی، استاد محمدحسین کاشی‌پز قزوینی و علی‌اکبر معمار کاشانی آمده است.

۳. آیات قرآنی: آیات بسیاری بر جداره‌های مدارس به‌ویژه میرزا جعفر نقش بسته است؛ شامل سوره‌های کوثر، اخلاص، مدثر، فجر و علق و آیاتی از سوره‌های نصر، بقره (آیه‌الکرسی و سایر آیه‌ها)، نور، مائده، نمل، طه، مزمل، آل‌عمران، اسراء، توبه، جن، عنکبوت، لقمان، احزاب و الرحمن. عمده کتیبه‌های به‌کاررفته بر جداره بیرونی مدرسه میرزا جعفر و مسجد جبهه جنوبی مدرسه است که بر جایگاه علم و شرافت آن و سیمای پرهیزکاران تأکید و تکیه دارد.

۴. پند حکیمانه در باب علم: بیشترین فراوانی کتیبه‌ها مربوط به این حوزه است. بزرگداشت و شرافت علم، جایگاه علم و عالم، فریضه بودن علم‌آموزی، نسبت عالم و عابد، علم و حلم، اقسام علم و دسته‌بندی مردم بر این مبنا، تکریم سخاوت و جود، عفاف، تمجید علم و بیزاری از نادانی،

سلجوقی تا صفوی و به‌ویژه از قرن دهم هجری به بعد، ساخت مدارس مورد توجه بیشتری قرار گرفت. در مشهد عصر صفوی به‌واسطه مسائل سیاسی و مذهبی، مدارس زیادی در راستای گسترش علوم ساخته شدند. آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت، تزیینات دو مدرسه خیرات‌خان و میرزا جعفر در حریم کنونی حرم مطهر می‌باشد. تزیینات این دو مدرسه از عصر صفوی تا دوره انقلاب اسلامی انجام و یا مرمت شده است. در جواب سؤال اول باید گفت دو مدرسه عمدتاً به کاشی‌کاری و سپس گچ‌بری و نقاشی مزین شده‌اند. بیشترین خط مورد استفاده ثلث و کوفی‌گلدان بر روی کاشی، بعد کوفی بنایی در ایوان‌ها و اتاق کتابخانه مدرسه میرزا جعفر؛ البته از نظر کیفیت طراحی، متوسط و در برخی موارد به دلیل شتاب در اتمام کار، نازل اجرا شده است. کتیبه‌های نستعلیق مربوط به مرمت و یا ساخت در دوره معاصر است که کمترین فراوانی را داراست. ختایی و اسلیمی جداره‌های بناها را در قالب قاب پنجره و درگاه آراسته است. نقاشی‌های گل و مرغ قاجاری، بر اتاق کتابخانه مدرسه میرزا جعفر نقش بسته و گره هندسی لچکی ایوان و پنجره‌های ورودی مدرسه خیرات‌خان را زینت داده است. در جواب سؤال دوم می‌توان محتوای کتیبه‌ها را در هشت گروه جای داد. آنچه مهم است تنوع کتیبه‌های برجای مانده از دوره صفوی تا دوره انقلاب اسلامی است. مسلم است که در انجام مرمت و یا بازسازی آثار، شاید تعدادی از کتیبه‌ها تغییر نموده که شاهد آن کتیبه ایوان شمالی مدرسه میرزا جعفر است که سوره کوثر بجای کتیبه قاجاری با نام ناصرالدین‌شاه قاجار جایگزین شده است. به‌صورت کلی باید عنوان کرد نام پادشاهان و اشاره به نام بانیان از ویژگی‌های کتیبه‌نگاری در دوره صفوی و قبل آن است. در عصر قاجار مدرسه میرزا جعفر، احتمالاً به دلیل بزرگی و هم‌جواری با حرم مطهر، مورد توجه حاکم وقت خراسان قرار می‌گیرد که نام ایشان در پیشانی ایوان جنوبی، خبر از اعتلای جایگاه بانی در عصر قاجاری می‌دهد. عمده کتیبه‌های برجای مانده در این مدرسه از لحاظ مضمونی تغییر نیافته و متمرکز بر جایگاه رفیع علم‌آموزی است. این موضوع، در قالب‌های مختلف احادیث و تا اندازه‌ای آیات مورد تأکید واقع شده است. نکته قابل‌ذکر اینکه شاید

کتیبه‌نویس با زیرکی از جایگاه سخاوت، خیر در دانستن حلال و حرام و تأکید ویژه بر ارزش داشتن علم در کنار عمل و کردار بدان، شرایط اجتماعی دوره قاجار را مورد نقد قرار داده است؛ اگرچه بسیار ظریف و در کتیبه‌های فرعی بدان اشاره شده است. در عصر پهلوی بیشترین مرمت در مدرسه خیرات‌خان انجام شده و اسما الحسنى و نام امامان در دستور کار قرار دارد. در دوره انقلاب اسلامی نیز بر جداره‌های بیرونی دو مدرسه عمدتاً آیات قرآنی، احادیث در بزرگداشت علم و در مدرسه و مسجد مدرسه میرزا جعفر، از اشعار انقلابی و یا سوره فجر در هشتی ورودی از سمت صحن عتیق استفاده شده است که به نحوی یادآور مقاومت و ایستادگی در برابر ظلم را چون قیام امام حسین^(ع) در ذهن متبادر می‌نماید.

فهرست منابع

۱. احتشام کاویانیان، محمد. (۱۳۵۴). *شمس‌الشموس یا انیس‌النفوس*. مشهد: آستان قدس رضوی.
۲. آقاملایی، ایرج. (۱۳۸۴). *تاریخچه آموزش و پرورش نوین مشهد و اداره کل خراسان*. مشهد: مرنديز.
۳. افشارآرا، محمدرضا. (۱۳۸۰). *خراسان و حکمرانان یا تاریخ استانداری خراسان از آغاز تا پایان عصر قاجاریه*. مشهد: محقق.
۴. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۲). *مطلع‌الشمس*. تهران: آبان.
۵. باقری، ابراهیم. (۱۳۸۰). «بررسی و تحلیل مدارس صفوی در مشهد» *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. تهران: دانشگاه تهران.
۶. عالم‌زاده، بزرگ. (۱۳۹۳). *دائرةالمعارف آستان قدس رضوی مشهد*. بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۷. پسندیده، محمود. (۱۳۷۸). «گزارشی فشرده از مدرسه علمیه خیرات‌خان». *مشکوه*. (شماره ۶۵-۶۲)، ۳۸۷-۳۹۵.
۸. پسندیده، محمود. (۱۳۸۰). «مدارس علوم دینی مشهد در دوره تیموری و صفوی». *وقف میراث جاویدان*. (شماره ۳۵-۳۶)، ۴۶-۳۹.
۹. پسندیده، محمود و همکاران. (۱۳۸۵). *حوزه علمیه خراسان*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

۱۰. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۹) *گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری ایران (مدارس)*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۱. خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۶۵). *گزارشی از سابقه تاریخی و اوضاع کنونی حوزه علمیه مشهد*. مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۲. خراسانی، محمد هاشم. (۱۳۸۸). *منتخب التواریخ*. تهران: اسلامیه.
۱۳. سمیعی، امیر، و همکاران. (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی سیر تحول ساختار و نقش‌مایه‌های مدارس دوره‌های تیموری و صفوی، شهر مشهد». *پژوهش هنر*، (شماره ۷)، ۶۱-۷۴.
۱۴. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۶). «آموزشگاه‌های ایران اسلامی و سازمان آن‌ها». *آموزش و پرورش*. (شماره ۵-۶)، ۲۴-۴۲.
۱۵. فاضل، محمود. (۱۳۵۰). «مدارس قدیم مشهد (مدرسه میرزا جعفر)». *وحید*. (شماره ۹۹)، ۱۷۷۳-۱۷۷۷.
۱۶. ماهوان، احمد. (۱۳۸۳). *تاریخ مشهدالرضا*. مشهد: ماهوان.
۱۷. متولی حقیقی، یوسف. (۱۳۸۴). *تاریخچه آموزش و پرورش نوین خراسان از آغاز تا انقلاب اسلامی*. مشهد: مرندیز.
۱۸. محمد، مهریار. (۱۳۷۸). *اسناد تصویری شهرهای ایرانی در دوره قاجار*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۹. مقری، علی‌اصغر. (۱۳۵۷). *بناهای تاریخی مشهد*. مشهد: پارت.
۲۰. ملازاده، کاظم. (۱۳۸۱). *دائرةالمعارف بناهای تاریخی ایران، مدارس و بناهای مذهبی*. تهران: سوره مهر.
۲۱. هیلنبراند، رابرت. (۱۳۸۰). *تاریخ ایران دوره صفویان*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: جامی.

